
EŞREF EDİB FERGAN ve “TÜRKİYE- AVRUPA” ADLI MAKALESİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

*Âdem EFE**

ÖZET

Eşref Edib Fergan (1882-1971), Türk basım ve yayıncılık tarihinin önde gelen simalarındandır. II. Meşrutiyet devrinde ortaya çıkan düşünce akımlarından İslamcılık cereyanına mensup olan Eşref Edib'in hayatı yayıncılık ve Osmanlı ülkesinde özellikle Tanzimat'tan itibaren gelişme gösteren Garplılaşma/ Batılılaşma hareketlerine ve bunu destekleyen Garpçılara karşı mücadele ile geçmiştir, denebilir. Aşağıda yayıma hazırladığımız yazısında Eşref Edib, Osmanlı Devleti'nin durakladığını, gerilemeye başladığını kabul ettikten sonra, bu gerilemeye durdurmak için devlet adamları ve bazı münevverler/aydınların, Tanzimat ve Islahatlar adı altında, devleti, her şeyiyle Garplılaş-tırmak istediklerini, batılılar tarafından da dile getirildiği üzere, Osmanlı ülkesini geri bırakan unsurların başında dinin geldiğini, bu yüzden din ve birtakım değerlerden kurtulmak gerektiği hususunda nasıl çaba harcadıklarını ifade etmekte ve onların yanlışlarını açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eşref Edib Fergan, Batılılaşma, İslamcılık, Türkiye ve Avrupa

* SDÜ İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi ABD; e-posta: ademefe@ilahiyat.sdu.edu.tr

I. EŞREF EDİB FERGAN'IN HAYATI

Eşref Edib Fergan, Türkistan muhaciri bir ailenin çocuğu olarak Batı Trakya'nın Serez'inde doğdu (1882). Babası İslâm Ağa, annesi Nefise Hanım'dır. Sıbyan mektebini ve rüşdiyeyi Serez'de okudu. Bu arada hıfzını tamamlayarak hafız oldu. Serez Müftüsü İmâdüddin Efendi'den din bilgisi ve Arapça dersleri aldı. Bir yıl Mahkeme-i Şer'iyeye katibi olarak çalıştıktan sonra İstanbul'a gitti ve 1318'de Mekteb-i Hukuk'a kaydoldu. Aynı zamanda Çemberlitaş'taki Atik Ali Paşa Camii'nde medrese derslerine devam ederek dini ders almaya başladı. Bu arada, tanıştığı önemli şahsiyetlerin haftanın belirli günlerinde düzenli devam eden ders ve toplantılarına katılarak kendini yetiştirmeye çalıştı. Onlardan birisi Ebul'ulâ Mardin(1322-1323/1906-1907)'dir. Sonradan Dâhiliye Vekili ve Ebul'ulâ'nın eniştesi olan Hacı Adil Bey, yine sonradan Sadrazam olan Hakkı Paşa, tanışıp beraber oldukları diğer önemli şahsiyetlerdir.¹

II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında artan yenilikçi fikirlere karşı çıkmak ve İslam Birliği düşünce hareketini yaymak için yayıncılığa ilgi duydu. Bu ilgisini şöyle anlatır "Hürriyet hasretiyle kavruluyorduk. Bir kere o günü görebilecek miydik? Neler neler yapacaktık?... Matbuat hayatına atılacak, milli kütüphanemizi kıymetli eserlerle dolduracak, matbaalar tesis edecek, gazeteler, mecmualar, ansiklopediler çıkaracak, memleketimizde ilmü irfanın neşrine çalışacak, İslam dünyasıyla meşgul olacak, İslam milletleri arasında feyizli bir inkişâfın, samimi bir vahdetin husulüne bez-i mesai edecektik."² Yıllarca okulda not tuttuğu için süratli kaydetmekte uzmanlaşmıştır. Cuma günleri, hocası olan Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin Ayasofya Kürsüsünden verdiği derslerine sürekli katılır ve onları not eder. Her hafta tuttuğu bu notları arkadaşları Ebul'ulâ ve Faik beylerle mütalaa eder. Ardından da Manastırlı'nın Anadolu Hisarı'ndaki yalısına giderek bizzat kendisine tashih ettirir. Sonra Babalı'de İbrahim Hilmi Kütüphanesi yayını olarak bastırır. Henüz hukuk mektebini bitirmeden bu şekilde yedi dersi kitap halinde bastırılmış, Manastırlı hoca'nın altmış kadar vaazını kaydetmiştir. Sırat-ı Müstakim'in ilk sayısında "Mevâiz" başlığı altında ardından "18 Temmuz 324" tarihli "Ders:46" yedi sayfa halinde yayımlanmıştır.³

¹ Sadık Albayrak, "Eşref Edip Fergan", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, C. 11, s. 473-474; Caner Arabacı, "Eşref Edib Fergan ve Sebilürreşad Üzerine", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, C. 6, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 96-128.

² Eşref Edib, "Ebul'ulâ Beyle Nasıl Çalıştık? Sırat-ı Müstakim'i Nasıl Çıkardık?" *Sebilürreşad*, C. 10 Sayı: 238, 1957, s. 199-200.

³ Arabacı, s. 98.

Eşref Edib genç yaşlarından itibaren geliştirdiği not tutma melekelerini ve devrin bazı aydınlarından elde ettiği birikimini daha sonra dergi yayıncılığında kullanmıştır. Hayatının her aşamasında daima yayıncılıkla iç içe olan Eşref Edib'in hayatını adeta dergilerle beraber anlatıp açıklamak gerekir. Nitekim yirmili yaşlarda idealist bir genç olan Eşref Edib, Ebül'ulâ Mardin, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Mehmet Akif ve Mahmud Esad gibi İslamcı düşüncenin önde gelen şahsiyetlerinin de desteğiyle *Sırat-ı Müstakim* dergisini yayımlamaya karar verir.⁴ SM., 11 Temmuz 1324/1908'de kurulan dergi 14 Ağustos 1324'te yayım hayatına başladı. Ebu'l-ulâ ilkin derginin mes'ul müdürü iken milletvekili ardından Darülfünûn'da müderris olması üzerine dergiden ayrılmış bütün yük Eşref Edib'in üzerine kalmıştır. Edib'in başarılı yönetimiyle dergi 182 sayı olarak yayımlanmış ve 7 cilt olarak bir araya getirilmiştir. 16 Şubat 1327 tarihli son sayısının son sayfası şöyle bitmektedir: "Elhamdülillah bu 182. nüshamızla *Sırat-ı Müstakim*'in 7. cildi de hitam bulmuştur. 8. ciltten itibaren aynı mesleğe daha etraflı sûrette takip etmek üzere *Sebilürreşad* unvanı altında intişar edecektir. Muhterem kâhilerimizin mâlumu olmak üzere beyânı lüzûm gördük." Yine SR'ın ilk sayısında ihtar notu ile sekizinci ciltten ve 183. sayıdan itibaren risalemizin unvanı "*Sebilürreşad*" olmuştur ifadesi yer almıştır. Derginin logosunun altında "Sahib ve mes'ûl müdürü H. Eşref Edib" yazılıdır.⁵

Derginin bu dönemi (1912–1925), ülkenin askerî, sosyal ve ideolojik bakımdan en yoğun mücadelelerin yaşandığı zaman dilimine rast gelmiştir. 1912 ve sonrası uluslaşma süreçlerinin yaygınlaşmaya başladığı, ardı sıra gelen Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti'nin bölünüp inkıza sürüklendiği bir devirdir. Bu sırada dergi vatanperverler cephesinde yer almış ve vazifesini hakkıyla yerine getirmiştir. Bu itibarla Müslümanların genel durumlarıyla ilgilenmeyi kendine görev edinen dergi, öncelikle Osmanlı memleketlerinin ve bütün Müslümanların birliği (İttihad-ı İslâm) üzerinde durur. Bu bağlamda müsavât, uhuvvet ve kavmiyet temaları derginin en temel konuları arasında yer alır.⁶ (Daha sonraki süreçte dergide hürriyet, müsavât, uhuvvet, birlik, kuvvet hazırlamak gibi temalar teşvik edilirken, kavmiyetçilik/milliyetçilik düşüncesi ile mücadeleye girer. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya

⁴ Albayrak, s. 473; Mehmet Emin Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romanı*, Yay. Haz.:Aykut Kazancıgil-Cem Alper, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1986, s. 116-122.

⁵ Adem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: *Sebilürreşad* (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)", *Marife*, Yıl:8, S. 2, Güz 2008, s. 157-180.

⁶ Suvat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim/Sebilürreşad Dergisi Örneği:1908-1912)*, MÜSBE., İstanbul 2001, s. 78, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Savaşı'na girdiği sırada, İttihad-ı İslâm fikri doğrultusunda Cihad Fetvaları neşreder bu bağlamda cihadın, bütün Müslümanlara farz olduğuna dair açığa çıkarılan çağrılar yayımlar.⁷

İlk başlarda İttihat ve Terakki yönetimini destekleyen dergi, daha sonraki süreçte partiyle fikrî mücadeleye girer. Onların liderlerini farmason olarak addeder ve bunların dine karşı cephe aldıklarını; Müslümanlığa taarruzda bulduklarını ileri sürer. İttihad ve Terakki yöneticilerinin ortaya attıkları meselelerin hiçbirisinin ilmî esasa dayanmadığını; tamamıyla uydurma ve dini tahriften ibaret olduğunu ortaya koyar. Bunun üzerine İttihad ve Terakki yöneticileri şiddet ve tazyik yoluna başvururlar. 1911 yılında kapatılan dergi, ikinci kapatmada yayımına ara vermeden sadece adını değiştirerek neşrini devam ettirir. 300 ve 301. sayıları (Haziran 1914) *Sebilü'n-Necat* adıyla çıkar.⁸ 1915 Mayıs ve Eylül'ünde çıkan Âkif'in A. Çaviş'ten çevirdiği "İslâm ve Medeniyet-1" (C. 14, Aded:339, s. 3-5) ile "İslâm ve Medeniyet-2" (Aded:340, s. 11-13) başlıklı yazının bazı kısımları sansürlenir. Adı geçen yazı İttihat ve Terakki yönetiminin siyasetine aykırı kabul edilmiştir. Bunun üzerine 1916'dan 1918 yılı ortalarına kadar bir buçuk yıl süreyle İttihatçı yönetim dergiyi kapatır. Nihayet, 4 Temmuz 1918 tarihinde 361. sayı ile dergi yeniden çıkmaya başlar. Mütareke döneminde, bir yandan İttihat ve Terakki yönetiminin baskısı, bir yandan işgal kuvvetlerinin sansürü nedeniyle bazen sayfaları boş çıkmıştır (Örneğin Nisan 1919, Aded:403). Bütün bunlara rağmen Eşref Edib nezdinde dergi Batıcılara karşı İslâm Birliği ideolojisini savunmaya çalışmıştır. Bu sıralardaki derginin başat amacı, başta Abdullah Cevdet olmak üzere "Asrılık" ve "Batıcılık" taraftarlarına karşı mücadele etmek olmuştur.⁹

Mütareke yıllarında dergi, bir yandan mandacılarla, bozguncu yerlilerle uğraşırken, diğer taraftan işgal ordularının memlekete getirdikleri ahlâk bozukluğuyla mücadele etmiştir. Milli Mücadele döneminde de oldukça mühim bir rol oynamıştır. İstanbul 16 Mart 1920 sabahı İtilâf Devletleri tarafından işgal edilince, Mehmet Akif, Eşref Edib'e "Artık burada oturacak zaman değildir, gidip çalışmak lâzım. Bizim tarafımızdan halkı tenvire ihtiyaç varmış; çağırıyorlar, mutlaka gitmeliyiz. Ben yarın Ankara'ya hareket ediyorum. Hiç kimsenin haberi olmasın. Sen de idarehanenin işlerini derle toplu, *Sebilürreşâd* klişesini al, arkamdan gel. Meşihattakilerle de temas et, Harekât-ı Milliye aleyhinde halt etmesinler" diyerek Anadolu'daki Milli harekete katılmaya ka-

⁷ *Sebilürreşâd*, "Cihad-ı Ekber Hakkında Beyanname-i Hazret-i Hilafetpenahi (Başkumandanlık Vekâletinin Beyanatı)", C. 13, Aded:314, 1330, s. 141-145).

⁸ Arabacı, s. 103.

⁹ Albayrak, s. 473-474.

rar verir. 1920 yılı Nisan sonlarına doğru 12 yaşındaki oğlunu da alarak İstanbul'dan ayrılır.¹⁰ Üsküdar'da yol arkadaşı Ali Şükrü beyle buluştuktan sonra Alemdağ yoluyla deniz kıyısına varır ve oradan bulduğu bir araç ile İnebolu'ya ulaşır. İnebolu'dan da Ankara'ya hareket eder ve 9 Mayıs 1920'de Ankara'ya varır. Ardından Burdur Milletvekili seçilir. Bu sıfatla Eskişehir'e, Burdur'a ve Sandıklı'ya gider buralarda heyecan yüklü konuşmalar yapar. 2 Ekim 1920'de başlayıp 22 Kasım'a kadar devam eden Konya İsyanı'nın bastırılması için Konya'ya gönderilir.¹¹ Akif, Konya halkına, vatanın yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu, milletin tek-vücut halinde birleşerek yeni kurulan hükümete yardım etmeleri gerektiği konusunda ikna etme çabalarına girişir ve zor da olsa bunu başarır.¹²

Mehmet Akif bu çalışmalar içinde iken, İstanbul'da artık rahatça yapılabilecek bir şey kalmayınca, Eşref Edib de, daha önce Akif'in verdiği talimat doğrultusunda *Sebilürreşâd* klişesini alır ve Karadeniz yoluyla ilkin İnebolu'ya, oradan da Kastamonu'ya geçerek, durumu Akif'e bildirir. Eşref Edib'in gönderdiği haber üzerine Mehmet Âkif derhal Ankara'dan ayrılır ve 19 Ekim 1920 Cuma günü Kastamonu'ya gelir. İki kısa bir hazırlık yaptıktan sonra *Sebilürreşâd*'ın, Kastamonu'da neşredilmesine karar verirler.¹³

Bu şekilde, derginin 464 sayılı (25 Teşrinisani 1920/15 Rebiülevvel 1336) tarihli nüshası Kastamonu'da yayımlanır. Bu nüsha, Anadolu'da dağıtmak üzere bütün vilayet, sancak ve kazalardaki valilere, mutasarrıf ve müftülere gereği kadar gönderirler. Mehmet Âkif Kastamonu'da bulunduğu sırada bir yandan Eşref Edib'le beraber derginin neşriyle ilgilenirken bir yandan da Milli Mücadele hakkında Anadolu halkını aydınlatmak, onlara moral ve heyecan vermek için 19 Teşrinisani 1336/1920 Cuma günü Nasrullah Camii'nde bir konuşma yapar. Akif, bu konuşmasında (vaaz), milli mücadelenin gerçek mahiyetinden, milli birliği koruyarak canla başla savaşmanın Türk milleti için hayati bir vazife olduğundan; Sevr Muahedesini kabul etmenin Türk milleti için ölümden başka bir şey olmadığından bahseder. Akif'in bu konuşması Eşref Edib tarafından not edilmiş ve daha sonra basılmıştır.¹⁴ Akif'in bu konuşması halk üzerinde olumlu etki yaratınca Ankara'daki milli hükümet, kendisinden

¹⁰ Eşref Edib, *Mehmet Akif (Hayatı ve Eserleri I)*, İstanbul 1962, s.139.

¹¹ Abdullah Uçman, "Mehmet Akif'in Mili Mücadele Yıllarındaki Mev'izeleri", *Milli Kültür Mehmet Akif Özel Sayısı*, Aralık 1986, S. 55, s. 51-56.

¹² Eşref Edib, *Mehmet Akif...*, s. 142.

¹³ Hayreddin Karan, "Milli Mücadelede Sebilürreşad-Mehmed Akif ve Eşref Edib-13", *Sebilürreşad*, C. X, S. 246, 1957, s. 333-334.

¹⁴ Mehmet Akif, "Müslümanların Terakkileri İslam Sarılmalarına Bağlıdır: (Kastamonu Kazalarında Verilen Mev'ize Hülasası), *Sebilürreşad*, C. 18, Aded:464, 1337, s. 256-258.

Kastamonu ilçelerinde de aynı bağlamda hitabelerde bulunmasını rica eder. Akif bu rica üzerine Kastamonu'nun belli başlı ilçelerini dolaşarak oralarda da halka Sevr Muahedesi'nin kabul edilemeyeceği konusunda aydınlatıcı hitabelerde bulunur (Bkz. "Kastamonu Kazalarında" 10 Kanunusani 1336/1920. Akif'in buralarda yaptığı bu çeşit hitabeler *Sebilürreşâd*'da yayımlanır. Ardından kitap şeklinde hükümet tarafından on binlerce nüsha basılarak muhtelif cephelere dağıtılmış ve Anadolu'nun deyim yerindeyse bütün camilerinde, bütün ordugâhlarında okunmuştur. Örnek olarak Diyarbakır Cephesi Kumandanı Nihat Paşa'dan gelen bir telgrafta şöyle denilmektedir:

"Kastamonudan Sebilürreşâda: Nasrullah Cami şerifinde irat buyurduğunuz mev'izayı hâvi mecmuanız Diyar Bekir'in Camii Kebir'inde cuma namazından sonra kıraet edilerek bütün müminler envar-ı mâneviyesinden hisseyâbı tenevvür edilerek tefeyyüz etmişlerdir. Fakat bu istifade pek mahdûd kalacağından hudut muntikasını teşkil eden el Aziz, Diyar Bekir, Bitlis, Van vilayetleriyle civar mutasarrıflıklar halkı da nasiybedar edilmek ve şerefiyle hukuku doğrudan doğruya sizlere âid olmak üzere Diyar Bekir matbaasında tabî ve teksir ettirilerek bütün cepheye tevzi edilmiştir. Cenab-ı Hak mesai-i din ve vatanperverânemizi meşkûr eylemesi temennisi ile ihtiramatımı takdim eylerim." 10-2-327. El-Cezire Kumandanı Nihad.¹⁵

Mehmet Akif ve Eşref Edib'in yaklaşık bir ay kaldığı süre zarfında *Sebilürreşâd*'in üç sayısı (464, 465, 466. nüshaları) Kastamonu'da neşredilir. Derginin sahibi ve başyazarı 25 Aralık 1920 tarihinde klişelerle beraber Kastamonu'dan ayrılıp Ankara'ya gelir. Böylece 3 Şubat 1921'den itibaren *Sebilürreşâd* Ankara'da çıkmaya başlar. Derginin Kastamonu'daki hizmetlerini takdir eden başkumandan Mustafa Kemal, Eşref Bey'le Âkif Bey'i görüşmeye çağırır. Bu görüşmede Mustafa Kemal:

"Kastamonu'daki vatanperverâne mesainizden çok memnun oldum. Sevr Muahedesi'nin memleket için ne kadar feci bir idam hükmü olduğunu Sebilürreşâd kadar hiçbir gazete memlekete neşredemedi. Manevi cephemizin kuvvetlenmesine Sebilürreşâd'ın büyük hizmeti oldu. Her ikinize de bilhassa teşekkür ederim. Ben sizin daha İstanbul'dayken de Milli Mücadelemize yaptığınız hizmetlerinizi bilirim. Kastamonu'dayken geçirdiğiniz kaza da şayanı teessüftür. Valinin şahsî endişeleri hükümeti şaşırttı, yanlış karara sevketti. Geçmiş olsun. Böyle zamanlarda hatalara bakılmaz, sizin samimiye-

¹⁵ Hayreddin Karan, "Milli Mücadelede Sebilürreşâd-Mehmed Akif ve Eşref Edib-15", *Sebilürreşâd*, C. 11, S. 252, 1957, s. 31; Ayrıca *Sebilürreşâd*, S. 468, 18 Şubat 1337, s. 315.

A. Efe: *Eşref Edip Fergan*

tinizi, milli davaya candan bağlılığınızı Anadolu'da neşrettiğiniz nüshalar tamamıyla gösterdi" der.¹⁶

Mehmet Akif pek konuşmamıştır. 'Çok açık ve fazla konuşan' Eşref Edib olmuştur. Abdülmecid Efendi'nin Anadolu'ya gelmekten niçin vazgeçtiğini de konuşurlar. Bunun yanında İslâm Birliği konusu da dile getirilir ve Ankara'da bir kongrenin yapılması kararlaştırılır. Eşref Edib bu hususta şunları yazar: "Anadolu'da bir İslâm Kongresinin teşkili o kadar mühim bir hadisedir ki, bütün Müslüman efkârı üzerinde azim tesirler husûle getirecek, bütün me'yûs gönüllere yeni bir nefha-i ümit ve hayat bahşedecektir".¹⁷ Eşref Edib'in yazıları doğrultusunda Matbuat Müdürü Hüseyin Ragıp Bey de *Hakimiyet-i Milliyet-i Milliyet*'de İslâm Kongresi düşüncesini destekler. Bu çalışmalar sürerken Hüseyin Ragıp, Mustafa Kemal'den bir emir getirir: "Paşa böyle bir kongrenin burada toplanmasını çok emniyetli telakki etti. Derhal bir büronun teşkil etmesini emretti. Sen, Akif Bey, Şer'iyye Vekili Mustafa Fehmi Efendi, Başka-tıp Recep Bey, dördünüzün bu işle meşgul olmasını tensip buyurdular. Yarın derhal Recep Bey'le temas ediniz, işe başlayınız."¹⁸

Bunun üzerine Eşref Edib hemen Mehmet Akif'le görüşür. Ertesi gün dört görevli, İstasyon binasında, kongrenin esaslarını görüşmek üzere toplanırlar ve aralarında işbölümü yaparlar. Buna göre bütün dünyadaki İslam devletlerini ve milletlerini tespit ederek birer beyanname yazıp Paşa'ya imzalatacaklardır. Görüşmeler birkaç celse devam eder. Akif, Eşref Edib beye "sen bir şeyler karala, sonra ben de tashih eder, üzerinde biraz işlerim. Muhtasar, müfid, güzel bir şey yapalım" der. Fakat o sıralarda Eskişehir bozgunu olur. Dolayısıyla bu iş akım kalır. Edib'e göre Anadolu'da böyle bir kongre toplanmış olsaydı düşman orduları Anadolu'nun göbeğine kadar ilerleyemeyecekti."¹⁹

Eskişehir ve Kütahya bozgunları üzerine, devlet merkezinin güvende olmadığı ve bu yüzden Anadolu'nun ortalarına doğru taşınması düşüncesi ortaya çıkar. Bunun için düşünülen yer Kayseri'dir bu yüzden oraya nakiller başlar. Mecliste yapılan tartışmalar sonucunda, ordunun Sakarya'da müdafası fikri galip gelince, Akif, Eşref Edib'e "Sen klîşeyi al, Kayseri'ye git, *Sebilürreşâd*'ı orada çıkar. Arkamızdaki Müslümanlar ye'se düşmesinler Sakarya inşaallah düşmana mezar olacaktır" der.²⁰ Eşref Edib, Kayseri'ye doğru

¹⁶ Hayreddin Karan, "Milli Mücadelede Sebilürreşad-Mehmed Akif ve Eşref Edib-16", *Sebilürreşad*, C. XI, S. 254, 1957, s. 58-59.

¹⁷ Eşref Edib, "Anadolu'da İslam Kongresi", *Sebilürreşad*, C. 19, Aded:472, 1337, s. 34-35.

¹⁸ Arabacı, s. 112.

¹⁹ Hayreddin Karan, "Milli Mücadelede Sebilürreşad-Mehmed Akif ve Eşref Edib-17", *Sebilürreşad*, C. XI, Sayı: 255, 1957, s. 73.

²⁰ Eşref Edib, *Mehmet Akif*., s. 183.

gidecek ailelerin başında olduğu halde *Sebilürreşâd*'ın klişelerini ve Kastamonu ve Ankara'da çıkan sayılarından bir çuval kadar koleksiyon yaparak yanına alır.²¹ Bu sırada yurdun çoğu yerinde olduğu gibi Kayseri halkında da bir endişe ve ümitsizlik havası yayılmaktadır. Eşref Edib bu durumdan şöyle bahsetmektedir.

“Kayseriye geldiğimiz zaman oradaki resmi makamları endişeli gördüm. Halkın da kuvve-i maneviyesi sarsılmış, etraftan, civar kazalardan eyi haberler gelmiyor, panikten korkuluyor, Mutasarrıfı Kemal Gedeleş, bilahare Riyaseti Cumhuriyet Başkatipli olan Kemal bey, hamiyetli, vatanperver bir zat, dört tarafta koşuyor, bizi görünce ferahladı:

-Aman Eşref bey dedi, Sebilürreşâd namına burada halka bir beyanname neşretseniz çok iyi olacak. Sebilürreşâd'a karşı halkın muhabbet ve itimatı var, burada ve civar kazalarda dağıtırız. Bugün halkı çözülmekten, dağılmaktan koruyacak, ilahi sestem başka bir şey yok”²² diye rica eder.

Bu rica üzerine Eşref Edib, hemen gidip bir beyanname hazırlar; vilayet matbaasında dizdirilir, el ile çevrilen baskı makinesinde, hayırlı akibetler temennisiyle, bizzat kendisinin yardımcılarıyla onbinlerce nüshanın basımı gerçekleştirilir. 1 Eylül 1337/1921 tarihinde basılan bu beyannameler sabaha karşı, vilayet matbaası önünde bekletilen atlılar tarafından bütün civar kazalara, nahiyelere ve köylere dağıtılmıştır. Aynı şekilde basılarak çoğaltılan beyanname 2 Eylül 1337/1921 tarihinde Kayseri Hükümet Konağı önünde düzenlenen mitingte okunmuş ve Kayseri halkına dağıtılmıştır.²³ Ardından Kastamonu mebusu Ali Şükrü Bey de Kayseri Ulu Camii'nde halk üzerinde tesir edici bir hitabede bulunur. Hitabesinde ayet ve hadislerden örnekler vererek halkı birlik ve beraberlik içinde mücadeleye çağırır. Eşref Edib bu konuşmayı not alır. *Sebilürreşâd*'ın bir nüshasını Kayseri'de çıkarıp, baştanbaşa bu konuşmaya ayırır. Bu haliyle derginin 24 Eylül 1337 tarih ve 490 Numaralı Kayseri baskısı sadece bu konuşmayı içerir vaziyette yayımlanır.²⁴

Sakarya Zaferi'nden sonra Eşref Edib, dergi klişeleri ve sayılarını bir-iki çuvala doldurup, Kayseri halkı ve yöneticileriyle vedalaştıktan sonra Ankara'ya döner. Derginin Ankara'daki ilk idare yeri İstiklal Marşı'nın yazıldığı Taceddin Dergâhı'dır; daha sonra “Ankara'da Hürriyet Oteli karşısındaki sokak” olarak yer değiştirir. Basıldığı yer ise ‘Matbuat ve İstihbarat’ isminde bir

²¹ Arabacı, s. 112.

²² Hayreddin Karan, “Milli Mücadelede Sebilürreşâd-Mehmed Akif ve Eşref Edib-18”, *Sebilürreşâd*, C. XI, S. 250, 1957, s. 84-85.

²³ Beyannamenin metni için bkz. *Sebilürreşâd*, C. VII, Aded:158, Ağustos 1953, s. 114-116.

²⁴ Efe, s. 168.

devlet matbaasıdır. Bununla birlikte derginin yayın politikasında herhangi bir değişiklik gözlenmez. Yani dergi İslâmcı nitelikte yayım yapmaya devam etmektedir.²⁵

Sebilürreşâd, aynı şekilde, zafere kadar Ankara'da yayımlanmaya devam etmiştir. Ancak derginin başyazarı Mehmet Akif'in ikinci mecliste yer alması nedeniyle, dergi ekibi Ankara'dan ayrılma kararı alır. Karar neticesinde dergi, 1923 Mayıs ayından itibaren yeniden İstanbul'da yayımlanmaya başlamış ve yaklaşık iki yıl sürmüştür.

Eşref Edib, Cumhuriyet'in ilânı ile şiddeti gittikçe artmaya başlayan "Asrileşme/Çağdaşlaşma" ve "Garplılaşma/Batılılaşma" taraftarlarıyla sürekli polemiklere girişti. Özellikle İslam'a ve İslam'ın temel kurumlarına karşı yapılan saldırılara karşı muhalif çıkışları olur. Bunun sonucu olarak diğer birçok yayım organları gibi zaman zaman dergisinin sansüre uğrar. 1925'te patlak veren Şeyh Sait İsyanı münasebetiyle çıkarılan Takriri-i Sükûn yasası gereğince *Tevhid-i Efkar*, *İstiklal*, *İstikbal*, *Son Telgraf*, *Aydınlık*, *Orak Çekiç*, *Tanın*, *Vatan*, *Yoldaş*, *Presse de Soir*, *Resimli Ay*, *Millet*, *Sada-yı Hak*, *Doğru Öz*, *Tok Söz*, *Sayha* gibi gazete ve dergiler gibi *Sebilürreşad* da kapatılır. 1925'te yeniden kurulan İstiklal Mahkemeleri, Doğu'daki isyana dolaylı olarak teşvikleri olması gerekçesiyle Eşref Edip'in tutuklanmasına ve yargılanmasına karar verir. Eşref Edib bu süreci: "Sebilürreşad'ın Romanı: Sebilürreşad İstiklal Mahkemelerinde" Aralık 1958'den başlayarak Mayıs 1963'te biten 42 kısım halinde tefrika eder. Kendi ifadelerine göre Şark İstiklal Mahkemelerinde 87 gün süren yargılama süreci Ankara'dan gelen berat kararı üzerine sona erer. Mes'ul müdürünün beraat eder fakat *Sebilürreşad*, 5 Mart 1925'te kapatılır. Bu zamana kadar yayımlanan dergi 25 cilt halinde toplanır. Eşref Edib 13 Eylül 1925'te serbest bırakılır.

Derginin kapatılmasıyla yayımcılık faaliyetlerine Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi adı altında eserler neşretmeye başlayan Eşref Edib, Tahir Olgun, Musa Kazım, Babanzade Ahmed Naim, Ali Himmet Berki, Mehmet Akif Ersoy ve İsmail Hami Danişmend'in eserlerini yayımladı. 1932'de Mısır'a giderek o yıllarda Hilvan'da yaşayan Mehmet Akif'le görüştü. Tek parti döneminde Maarif Vekaleti (MEB)'nin yayımladığı İslam Ansiklopedisi'ndeki yanlış ve eksik maddeleri tenkit ederek doğrularını göstermek amacıyla İzmirli İsmail Hakkı, Kamil Miras ve Ömer Rıza Doğrul'la birlikte *İslam-Türk Ansiklopedisi* ve *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nı çıkarmaya başlar.²⁶

²⁵ Efe, s. 168.

²⁶ Albayrak, s. 474.

Sebilürreşâd, 22 yıl süren bir aradan sonra Mayıs 1948'te yeni harflerle yeniden çıkmaya başlamıştır. İlk çıktığında haftalık; Kasım 1949'dan itibaren ise on beş günde bir yayımlanır.

Başyazar Eşref Edib'in kaleminden çıktığı anlaşılan çerçeve içine alınmış "Allahın İnayetiyle Sebilürreşâd'a Başlıyoruz" unvanlı başyazıda, derginin çıkış nedenlerinden, ülkenin içinde bulunduğu durumdan ve projelerinden heyecanla bahsedilmektedir.

"Sebilürreşâd kapanalı tam 22 sene oldu. Bu müddet içinde nice hadiseler cereyan etti. Dine karşı o günden itibaren başlayan baskı hareketi, zaman oldu ki en şiddetli dereceyi buldu. Farmasonluğun dine ve din ehline karşı açtığı harb, mânevî sahayı harâbezâra çevirdi. Bütün din müesseselerinin kapılarına zincirler vuruldu. Bütün mekteplerden din dersleri kaldırıldı. Bütün Halkevlerine din kitapları(nın) girmesi menedildi. İntikam ateşiyle ruhları yanan, gözleri kıpkızıl bir hale gelen farmasonluk, azgınlığını o dereceye getirdi ki, din kitaplarından âyetleri kaldırdı, camilerde hıfz-ı Kur'an'la meşgul olanları cürmümeşhutla suçlandırdı. Laiklik nikabına bürünerek komünizmin temellerini kurmağa çalıştı. Dalâlet rüzgârı bir semmi katil gibi ortalığı kasti, kavurdu. Eğer Atatürk'ün himmetiyle farmasonluk lağvedilmemiş olsaydı, kim bilir daha neler yapacaklar; yapacaklardı?"

Şimdi bir yangın yerinde dolaşır gibi millet ve hükümet, bu harabeler arasında yıkılan enkazı toplamağa, bu kırık dökük şeylerle yeni bir bina kurmağa çalışıyor. İfratlar bertaraf oluyor. Gasbolunan haklardan ve din hürriyetinin teminine uğraşılıyor.

Şimdi memleketin muhtelif yerlerinden, birbirinden uzak mahallerinden aynı ses geliyor: Artık Sebilürreşâd çıkmağa başlasın!

Madem ki millet, imanlı ve faziletli asil Müslüman Türk Milleti, onun çıkmasını istiyor, ondan hizmet bekliyor; biz de umumi arzuya uyarak, Allah'ın inayet ve tevfikine güvenerek, bugünden itibaren Sebilürreşâd'ı yeniden neşre hazırlıyoruz. Bu bir ba's ba'delmevttir. Milletin manevi varlığını hançerleyenler, artık Sebilürreşâd bir daha dirilemez, demişlerdi. Fakat Allah'ın inayetiyle dirildi işte"²⁷

Kendi ifadesine göre bu dirilişten sonra dergi yeni harflerle 1966 yılının Şubat ayına kadar yine Eşref Edib'in önderliğinde yayımlanır. Buna göre *Sırat-ı Müstakim*'i 182 sayı 7 cilt; *Sebilürreşad*'ı 641 sayı 25 cilt olarak ve yeni harflerle SR'ı 359 sayı ve 15 cilt halinde yayımlayan Eşref Edib, toplam 1182 sayı ve 47 ciltlik bir kültür hazinesi bırakmıştır. Eşref Edib, SR'ın kapanmasından ardın-

²⁷ *Sebilürreşad*, Mayıs 1948, s. 1-4.

A. Efe: *Eşref Edip Fergan*

dan *Tasvir-i Efkar*, *Yeni Sabah*, *Millet*, *Diyanet*, *Yeni Asya*, *Yeni İstiklal*, *Sabah ve İttihad* gibi dergi ve gazetelerde de çok sayıda yazılar yazmıştır.

Hayatının sonlarına doğru yayımladığı *Kara Kitap* adlı eserinden dolayı yargılanarak beraat eden yazar Aralık 1971'de vefat eder ve Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilir.²⁸

II. ESERLERİ

Seksen dokuz yıllık ömrünün büyük bir kısmını yayıncılığa veren E. Edib'in kitapları şunlardır:

1. *Mehmet Akif-Hayati, Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları I-II*, İstanbul 1938-1939.
2. *İnkılap karşısında Akif-Fikret, Gençlik Tan'cılar:Kurtuluş Harbi'nin Kaynağı İstiklâl Marşı mı, Tarih-i Kadim mi?*, İstanbul 1940.
3. *Misyoner ve Müsteşriklerin Yazdıkları İslam Ansiklopedisi'nin İlmi Mahiyeti*, İstanbul 1941.
4. *Pembe Kitap: Tevfik Fikret'i Beş Cepheden Kırk Muharririn Tenkitleri*, İstanbul 1943.
5. *Çocuklarımıza Din Kitabı (4 Kitap)*, İstanbul 1944-1949.
6. *İslam Ansiklopedisi'nin İlmî Mahiyeti*, İstanbul 1946.
7. *Risale-i Nur Müellifi Bediüzzaman Said Nur Hayati Eserleri Mesleği*, İstanbul 1950.
8. *Kur'an-Garb Mütefekkirlerine Göre Kur'an'ın Azamet ve İhtişamı Hakkında Dünya Mütefekkirlerinin Şahadetleri*, İstanbul 1958.
9. *Bediüzzaman Said Nur ve Nurculuk (Tenkit-Tahlil)*, İstanbul 1963.
10. *Risale-i Nur Muarızı Yazarların İsnadları Hakkında İlmi Bir Tahlil*, İstanbul 1965.
11. *Kara Kitap (Milleti Nasıl Aldattılar? Mukaddesatına Nasıl Saldırdılar?)*, İstanbul 1967.
- (12). Kadir Mısıroğlu'na göre TBMM'nde hilafetin kaldırılması tartışmaları sırasında Karahisârisâhip (Afyonkarahisar) mebusu Hoca Şükrü Efendi'nin (Çelikalay) adıyla yayımlanan *Hilafet-i İslamiyye ve Büyük Millet Meclisi (An-*

²⁸ Albayrak, s. 474.

kara 1339, İstanbul 1994) isimli risaleyi de Eşref Edib kaleme almış, Hoca Şükürü Efendi'nin dokunulmazlığı sebebiyle onun adıyla neşredilmiştir.²⁹

Son cümle olarak İslamcı akımın önemli temsilcilerinden Eşref Edib'e göre memleket, Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde Batıcı zümreler tarafından kötü idare edilmiş, ıslahatlar adı altında milli bünyemize uygun olmayan birtakım çabaların içerisine girilmiştir. Batıcı zümre, millet ve memleketin yükselmesi için dinden/İslâm'dan uzaklaşmaktan, mutlak surette garplılaşmaktan başka kurtuluş çaresi kalmadığı düşüncesindedir. İslamcı çevreye göre bu düşünce yanlıştır. Eşref Edib bu hususta şunları söylemektedir: "Garp irfan ve medeniyetiyle yetişen bu zümreden beklediğimiz, garbın müspet ilimlerini, âlet ve sanata müteallik fenlerini memlekete getirmek ve tatbik etmekten başka bir şey değildi. Çünkü içtimaiyatımız ve ahlâkiyatımız en sağlam temeller üzerine kurulmuştur. Memleketimizde görülen umumî düşkünlük, müspet ilimlerdeki bilgisizliğimizin, alet ve sanata müteallik fenlerdeki yoksunluğumuzun bir neticesi idi."³⁰

Eşref Edib, "Tanzîmâtçılık Bu Memleket İçin Mahz-ı Felâket Olmuştur"³¹ adlı makalesinde de Tanzîmât'ı ve Tanzîmât ricalini kıyasıya eleştirmektedir. Aşağıda yayımlayacak olduğumuz, Cumhuriyet'in kuruluşundan yaklaşık 3 ay önce (2 Ağustos 1923) neşredilmiş olan yazısı da bu minvaldeki yazılardan birisidir. Eşref Edib'in bu bağlamdaki yazılarının geniş bir değerlendirmesini başka bir yazıya erteleyerek şimdilik sözü daha fazla uzatmadan, günümüz okuyucularına faydası olacağı düşüncesiyle metnin neşrine geçmeyi uygun buluyoruz. ▽

²⁹ Albayrak, s. 474.

³⁰ Eşref Edib, "Sebilürreşad'ın Ellinci Yılı", *Sebilürreşad*, C. XII; S. 276, 1958, s. 2-12.

³¹ Eşref Edib'in söz konusu makalesi için bkz. *Sebilürreşad*, C. 19, Aded: 486, 1339, s. 192-200.